

Uvodnik
Priljeno: 10. svibnja 2015.

Samoodređenje i odcjepljenje: slučaj Jugoslavije

ZORAN OKLOPČIĆ

Sveučilište Carleton, Ottawa, Kanada

Prema Paulu Kahnu, jednom od vodećih američkih ustavnih teoretičara, pojmovi “naroda” i “narodne suverenosti” stoje s one strane moralne argumentacije. Iz perspektive ustavne ontologije, narod je zajednica svih onih koji dijele “politički eros”, ljubav prema naciji, koji su spremni odazvati se njezinom zovu i, ako treba, položiti svoj život na oltaru njezinog samoodržanja.¹ Moralna rasprava o granicama nacijine države je besmislena, poručuje nam Kahn. Granice svih, pa i liberalnih država nastaju kroz “čine žrtvovanja”, one “nikad nisu samo stvar geografije”, pa prema tome “nema niti apstraktnog crtanja granica prema nekom principu pravde. Kao i u životu pojedinca, granice imaju istu nužnost: nema ničeg apstraktnog u toj nužnosti.”²

Lako je vidjeti djelomični odjek Kahnovog argumenta u Hrvatskoj. Slavljenje “čina žrtvovanja” neizostavni je dio periodičnog svetkovanja same hrvatske državnosti. Za razliku od Kahna, hrvatska se medijska, politička i intelektualna javnost ne zadovoljava ustavnom ontologijom. Ideja ove i ovakve hrvatske državnosti, baš u ovakvim granicama, smatra se pravednom i legitimnom od samog početka. U današnjoj Hrvatskoj, da to bude odmah jasno, nije problem priznati odsutnost *faktičnog* bezgrešnog *začeca* u stvaranju nezavisne hrvatske države. Zločini su činjeni i s hrvatske strane i oni moraju biti kažnjeni, poručuju ne samo lokalni kozmopoliti i ustavni patrioti nego bez zadržke i liberalni i ne-liberalni nacionalisti.

Međutim, kao što je glavni urednik *Političke misli* nedavno iskusio na vlastitoj koži, kritički se usprotiviti narativu *bezgrešne legitimnosti* projekta nezavisne hr-

¹ Paul Kahn, *Putting Liberalism in its Place* (Princeton: Princeton University Press, 2005).

² Paul Kahn, “Imagining Warfare” (2013) 24: 1, *European Journal of International Law*, 199, str. 203.

vatske države uzrokuje napadaje javne moralne panike koja sa sobom nosi političke posljedice. A ako bi bilo po jednom visoko pozicioniranom sucu u Hrvatskoj, takvi- ma bi možda slijedilo hapšenje i do pet godina zatvora. Ta anksioznost je politički besmislena, iako je intelektualno razumljiva jer bezgrešna legitimnost – na jednoj razini hrvatskog državotvornog narativa – počiva na minhauzenovskom triku. Barun Münchhausen, podsjetimo se, u očaju dolazi na spasonosnu ideju: povlačeći se za vlastiti perčin, snagom svojeg tijela spašava se iz živog blata. Slično je i s pravdanjem hrvatske nezavisnosti u njezinim administrativnim granicama. Nezavisna Hrvatska stvorena je narodnom voljom izraženom na referendumu o hrvatskom samoodređenju. Međutim, sam identitet tog naroda izvire iz konkretnih teritorijalnih gabarita hrvatske države, koje se referendumom implicitno legitimiraju.

Na prvi pogled, međutim, hrvatski državotvorci imaju dva odgovora na (za njih, naravno, koristan) začarani krug gdje narod stvara državu, a ona mu u zamjenu (prije nego što je stvorena) daje identitet. Prvi je da je *sam Ustav SFRJ* davao *republikama-državama* pravo na odcjepljenje. Drugi je da je samo međunarodno pravo, u autoritativnoj interpretaciji Badinterove komisije, dalo Hrvatskoj pravo na samoodređenje u konkretnim “avnojskim” granicama. Iako neki međunarodni pravници prihvaćaju ta dva odgovora, velik broj najuglednijih međunarodnih prav- nika – među ostalim i Brad Roth u ovom broju – odbacuju ih s većom ili manjom dozom konsternacije.

Nacionalistička anksioznost o bezgrešnoj legitimnosti je zapravo potpuno ra- zumljiva, budući da je prvi argument naprosto neistinit, a drugi iznimno sporan. Međutim, sve i da su interpretacije bezgrešnih državotvoraca točne, njihova pozi- vanja na jugoslavenski ustav i međunarodno pravo postavljaju pitanje od iznimne važnosti, čija je ironija smjesta vidljiva:

Ako su, dakle, jugoslavenski ustav i međunarodno pravo *odlučujući* ne samo u legaliziranju, nego implicitno i u *legitimiranju* konkretnog projekta hrvatske ne- zavisnosti, znači li to da hrvatski narod ne bi imao *moralno* pravo na neovisnost da je kojim slučajem Ustav SFRJ eksplicitno branio odcjepljenje ili da je Badinte- rova komisija odlučila drukčije?

Poštenog i javnog odgovora na ovo pitanje, naravno, nema niti će ga biti jer bi takozvane državotvorne legaliste doveo u neugodnu dilemu. Oni bi morali priznati ili da im njihov pravnički argument služi isključivo za ukras ili da je njihovo kon- kretno državotvorstvo potpuno ovisno o kontingentnim faktima – a zapravo pupčani- nom vrpcom spojeno s tekstom tada važećeg Ustava Jugoslavije ili s voljom petori- ce članova Badinterove komisije.

Naravno, secesionistički pokreti vole pravne argumente kada su im dostupni ili naklonjeni, iako o njima, u krajnjoj liniji, ne ovise. Bez izuzetka, međutim, oni

tvrde da je njihov zahtjev za samoodređenjem moralno opravdan i da u ime te legitimnosti predstavnici naroda imaju pravo srušiti stari i uspostaviti novi teritorijalni ustavni poredak. Ta temeljna pretpostavka i izvor je moralne panike u svim onim slučajevima, poput nedavnog Jovićevog, u kojima izgleda da se legitimitet narodne volje dovodi u pitanje.

No stražari hrvatskog državitvorstva, preokupirani bezgrešnom legitimnošću konkretnog projekta hrvatske nezavisnosti, jednostavno nemaju sreće. Prije tridesetak godina njihove tvrdnje o bezgrešnoj legitimnosti zvučale bi mnogo uvjerljivije budući da se normativna politička teorija nije ozbiljnije bavila moralnim temeljima prava naroda na samoodređenje, identitetom samog “naroda” te opravdanjem njegovog prava na konkretan teritorij. Oni nemaju sreće ne samo zato što je legitimitet izraza narodne volje sporan – kao što se drznuo predložiti Jović – nego i zato što je pod znakom pitanja i legitimitet navodnog “naroda” te teritorija, objekta njegove odluke.

U političkoj teoriji o tim se pitanjima žustro raspravlja još od ranih 1990-ih i čuvene knjige Allena Buchanana *Odcjepljenje: moralnost političkog razvoda od Fort Sumtera do Litve i Quebeca*.³ U međuvremenu pojavio se veći broj članaka, zbornika i monografija koji se bave odcjepljenjem, samoodređenjem i teritorijalnim pravima. Mnogi od argumenata u tim radovima, počevši od čuvenog Buchanana, odbijaju apriornu legitimnost administrativnih granica u slučajevima samoodređenja. Nijedan od njih – treba li to doista reći? – nema nikakve simpatije niti za metode Slobodana Miloševića niti za bilo kakav “velikosrpski projekt”. Nijedna od tih rasprava, nažalost sasvim predvidivo, nije ugledala svjetlo dana u hrvatskom akademskom prostoru. Vjera u bezgrešnu legitimnost i prateća joj moralna panika zajedno caruju u samoizabranom neznanju.

Glavna svrha ovog broja *Političke misli* je stoga jednostavna: prekinuti ovu novu, ovog puta samo akademsku i intelektualnu hrvatsku šutnju. Iako smo, kao autori u ovom broju *Političke misli*, svjesni da ćemo možda izazvati sablažnjavanje većine i odobravanje marginalizirane manjine, svejedno mislimo da je ovakva akademska intervencija neophodna. Bez obzira na politička i pravna (ne)slaganja, smatramo da je potrebno izazvati hrvatsku akademsku javnost da izađe iz začaranog sveučilišnog kvadrata Zagreba, Rijeke, Splita i Osijeka i počne sama sudjelovati u većem broju u globalnim raspravama o legitimnosti i legalnosti odcjepljenja koje se vode u okviru međunarodne pravne i političke znanosti – naročito u povodu i s osvrtom na raspad Jugoslavije i krizu država koje su nastale nakon tog raspada.⁴

³ Allen Buchanan, *Secession: The Morality of Political Divorce from Fort Sumter to Lithuania and Quebec* (Boulder: Westview Press, 1991).

⁴ Jedina iznimka je važna knjiga, ali na engleskom, Nenada Miševića, *Nationalism and Beyond: Introducing Moral Debate about Values* (Budapest: CEU Press, 2001).

Konačno, nemoguće je i nepotrebno pokušati zanemariti političke odjeke teorijske drskosti autora okupljenih u ovom broju. Otvaranje pitanja samoodređenja u ovom tematskom broju našeg časopisa proizlazi iz osjećaja svih autora članaka da dosadašnje konkretno “suočavanje s prošlošću”, diplomatska kurtoazija, kulturna razmjena, mnoga nova i obnovljena međunacionalna prijateljstva od trenutka završetka post-jugoslavenskih ratova do danas nisu značajno, ili čak uopće, pridonijeli *političkom* pomirenju na području bivše Jugoslavije. Hrvatski bi zavjet akademske šutnje naprosto bio lakše probavljiv da je uspjeh u pitanjima pomirenja vidljiv i ireverzibilan. Politički uspjeh na vidanju “starih rana” opravdao bi ako ne šutnju, onda barem građanski obzir u otvaranju bolnih pitanja. Slučaj savjetnika Jovića, ako ništa drugo, pokazuje da je sama ideja bezgrešne legitimnosti stalna, loše prikrivena rana koja, s vremena na vrijeme, predvidljivo uzrokuje jake upalne procese u društvenoj probavi proskribiranih ideja u Republici Hrvatskoj.

U prvom članku ovog broja Dejan Jović problematizira povijest ideje samoodređenja u jugoslavenskom okviru. Za mnoge od onih koji su podržavali samoodređenje i borili se za njega u ranim 1990-im, ta je ideja bila povezana s konceptom promjene režima iz socijalističkog u antisocijalistički. Ideja je, navodno, bila stvoriti liberalno-demokratski poredak nasuprot socijalističkom. Jović, međutim, pokazuje da su korijeni ideje o *samoodređenju naroda* snažno povezani s lenjinističko-staljinističkim pristupom tom pojmu. Taj pristup slijedili su ne samo Komunistička partija odnosno Savez komunista Hrvatske nego i vođa novonastale Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) Franjo Tuđman, i sam nekadašnji pripadnik komunističkog pokreta. Jović analizira Tuđmanovo gledanje na pojam samoodređenja te pokazuje da je on u velikoj mjeri inspiriran lenjinističko-staljinističkom, a ne vilsonijanskom koncepcijom *samoodređenja*.

U drugom članku koji objavljujemo Brad Roth kritizira pristup koji je u odnosu na pojam *samoodređenja* formulirala Badinterova komisija 1991. godine. Prema Rothu, zaključak Badinterove komisije da se Jugoslavija nalazi u “stanju razdruživanja” (*state of dissolution*) promovirao je pojam koji je nastao *ad hoc* i koji nema temelja u međunarodnom pravu. Roth također pokazuje da je komisija pogrešno primijenila načelo *uti possidetis juris* na slučaj raspada Jugoslavije. To se načelo primjenjivalo u kontekstu dekolonizacije, a ovdje je neopravdano “poopćeno” kako bi opravdalo inzistiranja na teritorijalnom integritetu svih entiteta koji su proglasili nezavisnost. Rothova pravna analiza je oštra i razarajuća: prema njoj jugoslavenske republike, odnosno “narodi” Jugoslavije prema međunarodnom pravu nisu imali pravo na samoodređenje. Logika ponašanja Badinterove komisije može se objasniti samo kao sastavni dio širih političkih namjera da se završi rat u Jugoslaviji, a ne kao izraz autoriteta koji proizlazi iz međunarodnog prava.

Jedna od implikacija Rothova argumenta odnosi se na neprimjerenost prirode pojma *samoodređenja* izvan konteksta dekolonizacije. Članak Stephena Tierneya u

ovom broju (“Je li Pandorina kutija konačno otvorena? Kosovo i neobična sudbina teze o dekolonizaciji u međunarodnom pravu samoodređenja”) dijeli istu kritičku intonaciju s člankom Brada Rotha kad se radi o neprincipijelnoj primjeni načela *uti possidetis* na bivšu Jugoslaviju. No njegova analiza međunarodne intervencije na Kosovu pokazuje da je upravo uporno nastojanje da se promovira ideja *samoodređenja* postalo ideja vodilja vanjske politike niza zapadnih zemalja za trajanja kosovskog sukoba, tj. 1998.-1999. “Humanitarni razlozi” sami po sebi, tvrdi Tierney, ne mogu objasniti ni zapadnu *diplomaciju prijetnjama* 1998.-1999. godine, ni zapadne vojne intervencije u 1999., a ni kasniju odluku o kosovskoj nezavisnosti iz 2008. godine.

Četvrti članak u ovom broju bavi se pitanjem samoodređenja u kontekstu raspada Jugoslavije tako što izlazi izvan okvira pravnih studija. Dok se Roth i Tierney bave pojmom samoodređenja, raspadom Jugoslavije 1991. i intervencijom na Kosovu 1999. godine iz perspektive međunarodnog i ustavnog prava, Zoran Oklopčić tom pitanju pristupa iz perspektive normativne političke teorije. Umjesto da polazi od pitanja: postoji li opće moralno pravo na odcjepljenje, Oklopčić se fokusira na dosad uglavnom zanemareno uže pitanje: kako se može opravdati pravo neke grupe na neki teritorij? On tvrdi da ni nacionalističke ni etatističke teorije o teritorijalnim pravima ne mogu ponuditi neko *a priori* opravdanje za zadržavanje administrativnih granica bivših jugoslavenskih republika. Paradoksalno, tvrdi Oklopčić, jedino obećavajuće (*a priori*) normativno opravdanje za održavanje administrativnih granica je ono koje izlazi izvan okvira rasprave o teritorijalnim pravima i o samoodređenju naroda te napušta te pojmove. Umjesto da se na stvaranje jugoslavenskih država-sljednica gleda kao na izraz prava na narodno samoodređenje, na teritorijalne oblike novih država treba gledati kao na legitimnu odluku neutralne treće strane – a to je međunarodna zajednica – koja je arbitrirala u pitanjima spora kad se radilo o načelima koje treba primijeniti pri određivanju granica.

Članak Dejana Stjepanovića dotiče se manje kontroverznog, pa ipak trajno relevantnog fenomena teritorijalne politike u bivšoj Jugoslaviji: zahtjeva ne za samoodređenje naroda nego za regionalnu samoupravu, i to na primjeru Srbije i Hrvatske. U obje zemlje na te se zahtjeve gleda(lo) s dosta skeptičnosti, sumnjičavosti ili otvorenog neprijateljstva i odbacivanja. Uspješnost tih zahtjeva, međutim, bila je različita od slučaja do slučaja i ovisila je o povijesnim, institucionalnim i ekonomskim faktorima. Stjepanović detaljno analizira interakciju tih faktora u slučajevima kao što su Istra, Vojvodina i Dalmacija. Političari iz regija Istre i Vojvodine uspjeli su stvoriti neke alternative i centralizaciji i separatizmu, te su stoga imali određenog uspjeha u širim segmentima populacije tih regija. Nasuprot tome, neuspjeh projekta regionalizacije u Dalmaciji u 1990-im i 2000-im može se pripisati zanemarivanju interesa manjina te interesa ekonomskih grupacija izvan same povijesne Dalmacije.

Za razliku od onoga što tvrde Gurr i Lijphardt, Stjepanović također pokazuje da na zahtjeve za regionalnom samoupravom ne treba gledati kao na trajno sprečavanje secesionizma: regionalna mobilizacija u Istri, Vojvodini i Dalmaciji pokazuje da su proces izgradnje nacije i proces izgradnje regije međusobno povezani, da su kompatibilni i da imaju povratni učinak jedan na drugog.

U članku Karla Baste u ovom tematskom broju središnja tema je “struktura nezadovoljstva”, koja se nalazi u pozadini suprotstavljenih ideja o samoodređenju u bivšoj Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini. To nezadovoljstvo doprinosi stvaranju otrovne situacije kad se radi o političkim sukobima u oba ova slučaja, što za posljedicu ima smanjenje stvarne mogućnosti da se – unatoč velikim razlikama u obje te zemlje – postigne međusobno zadovoljavajući ustavni sporazum. Prema Basti, nakon što se pojave zahtjevi za samoodređenjem, naročito je teško postići mirno upravljanje sukobima povezanim s tim zahtjevom ako se pojavljuje osjećaj uvrijeđenosti i nepravde i kod manjinskog i kod većinskog stanovništva. I u slučaju socijalističke Jugoslavije i u slučaju sadašnje samostalne Bosne i Hercegovine, nezadovoljstvo manjinskih nacija (Hrvata u Jugoslaviji te bosanskih Srba u Bosni i Hercegovini), koje su obje tvrdile da je njihovo pravo na samoodređenje potisnuto unutar veće multinacionalne političke zajednice, sukobilo se s nezadovoljstvom većih nacija (Srba u Jugoslaviji i Bošnjaka u BiH) koje proizlazi iz uspomene na genocide počinjene protiv njih u ratovima, i to od strane manjih nacija: 1941.-1945. te 1992.-1995. Uzimajući u obzir strukturalne sličnosti post-jugoslavenske Bosne i Hercegovine sa socijalističkom Jugoslavijom, kao i goleme teškoće s kojima se suočava Bosna i Hercegovina u pokušaju da uspostavi efikasan politički sustav, iskustvo nekadašnje Jugoslavije u upravljanju nacionalnim razlikama pojavljuje se u nešto drukčijem svjetlu – kao primjer relativno “grubog” političkog poretka u kojem je simbolički kapacitet za prilagođavanje stvarnosti ipak bio veći nego što je slučaj u današnjoj Bosni i Hercegovini.

Broj zaključujemo člankom Erike Harris koji propituje paradokse samoodređenja s pogledom na njegovu problematičnu povijest u dvadesetom stoljeću. Samoodređenje je nositelj legitimnog impulsa ka demokratskoj vladavini, ali njegova primjena marginalizira one koji su se nevoljno našli uključeni u političku zajednicu kojoj ne žele pripadati. Trenutna normativna konfuzija u međunarodnom pravu oko toga tko je nosilac prava na samoodređenje te je li, zapravo, riječ o pravu, naprosto neodređenijem načelu ili tek političkoj aspiraciji, također ne pomaže stabilnosti međunarodnog poretka. Harris završava svoj kritički osvrt pozivom da samoodređenje bude konceptualizirano ne kao pravo etnički definiranog naroda da stvori svoju državu, već kao dužnost postojećih država da osiguraju da njihove ustavne strukture stvore komforan politički ambijent za sve nacije koje se u njima nalaze.

Kao što je vidljivo iz sažetaka glavnih argumenata koje objavljujemo, svih sedam radova zapravo izazivaju ustaljeno i još uvijek dominantno razumijevanje

načina na koji se *samoodređenje naroda* kao pojam interpretira u hrvatskoj akademskoj zajednici. Opća slika koju ovdje stvaramo – i to iz ugla više različitih disciplina – predstavlja izazov nacionalističkim dogmama i fantazijama povezanim s konceptom *samoodređenja naroda*. Tu raspravu podižemo ovdje na razinu povijesti političkih ideja, suvremene povijesti, međunarodnog prava, političke teorije i komparativne politike. Samoodređenje, koje je s toliko samopouzdanja u ustavu liberalno-demokratske Hrvatske proglašeno “neotuđivim pravom”, moglo je dobiti toliki značaj i takvo mjesto samo zahvaljujući lenjinističko-staljinističkim izvorima iz kojih je stvoreno u ovom konkretnom slučaju – i to posredstvom statusa koji je imalo u jugoslavenskim socijalističkim ustavima. Umjesto da se ono razumije kao načelo međunarodnog prava koje je podržavalo pravo hrvatskog naroda na nezavisnost, retorika samoodređenja je bila dio političke strategije, čiji je glavni cilj bilo umirivanje političkog nasilja u nekadašnjoj Jugoslaviji. Nije se radilo ni o kakvom pravnom opravdanju za ostvarivanje nečijih snova o nezavisnosti.

Čak je i na jednoj dubljoj razini – kad se radi o pitanjima pouke vezane uz implementaciju i upotrebu pojma *samoodređenje* u ovom slučaju – stvar jednako problematična: u svojoj nacionalističkoj verziji isticanje tog *prava* samo po sebi ne opravdava očuvanje istih granica, a u svojoj etatističkoj verziji ono postaje tautologijsko i besmisleno. Također, opsesija pitanjem *samoodređenja naroda* dovela je do potiskivanja svih drugih oblika teritorijalne politike kao što su, primjerice, ideje o regionalnoj samoupravi. Paradoksalno je da je upravo naglašavanje prava na samoodređenje (koje je pridonijelo prvom valu teritorijalnih fragmentacija) iskorišteno kako bi se potisnuli pokreti koji su tražili veći stupanj političke samouprave za pojedine regije unutar postojećih država. To je stvorilo nova potencijalna, ili čak i stvarna žarišta, koja mogu dovesti u pitanje teritorijalni integritet novih država.

Napokon, sukob oko pitanja samoodređenja često je prikazivan kao sukob između onih koji dovode u pitanje *status quo* jer su njime nezadovoljni i onih koji su “krivi” zato što žele očuvanje *statusa quo* od kojeg imaju koristi. No ni to nije niti točna niti poštena interpretacija stvarnosti. Na obje strane nalaze se oni koji su iz nekog razloga nezadovoljni i imaju razna “potraživanja”. U bivšoj Jugoslaviji, primjerice, na jednoj strani su bili oni koji su imali “potraživanja” temeljem ocjene da u postojećoj ustavnoj strukturi nisu tretirani na pravičan način. No na drugoj su strani bili oni koji su imali historijska “potraživanja”, pozivajući se na povijesne nepravde koje su im učinjene u prošlosti.

Prije nego što ovaj tematski broj prepustimo pažnji čitalaca, htio bih dodati još nekoliko završnih komentara. Iako se u ovom broju kritički upotrebljava i samo značenje pojma *samoodređenje*, ne dovodimo u pitanje legitimnost želje da se uspostavi nacionalna država niti legitimnost činjenice da su post-jugoslavenske države doista nastale nakon raspada Jugoslavije. Iako su mnoge stvari povezane s pojmom

samoodređenja “grbe”, ne vjerujemo u narodnu izreku “što se grbo rodi, vrijeme ne ispravi”. Bez daljnjeg je točno da neki politički projekti, uključujući i proces stvaranja novih država, mogu s vremenom dobiti i opravdanje i legitimnost, koji su im možda na početku nedostajali. Umjesto pozivanja na samoodređenje kao na konačno rješenje svih moralnih i političkih dilema u kontekstu raspada Jugoslavije, produktivnije bi bilo pristupiti tom takozvanom pravu ili načelu kao jednoj mješavini dubljih moralnih ideala, domaćeg i međunarodnog političkog oportunizma i (do sada) nepropitane političke anksioznosti, implicitne u pojmu narodne suverenosti. U bivšoj Jugoslaviji, kao i svugdje drugdje gdje nove države nastaju na ruševinama starih, ta je mješavina, skrivena iza imena samoodređenja, plodno tlo za političku dvoličnost i moralističko afektiranje.

Moralna panika na koju smo podsjetili u ovom uvodniku ima svoj izvor u točnoj državotvornoj intuiciji da su oba načina kojima se objašnjava ili pravda nacionalna nezavisnost rizična. Ona se ne može temeljiti na javnom (a samim tim i opscenom i za političku jednakost kontraproduktivnom) priznanju kahnovskog nacionalističkog “političkog erosa” kao jedinog relevantnog temelja nacionalne državnosti, niti se više može zasnivati na raskrinkanim cirkularnim legitimacijskim floskulama samoodređenja. Međutim, intimno priznanje prvog i svijest o nemogućnosti drugog možda su stabilniji temelj ne samo jedne zdrave nacionalne samosvijesti nego i međunacionalnog pomirenja.

Ovaj broj *Političke misli* nastao je kao rezultat konferencije koju smo pod nazivom “Samoodređenje i raspad Jugoslavije” održali na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu 23. i 24. svibnja 2014. Zahvaljujemo Sveučilištu u Zagrebu (Interventni fond potpore znanstvenoj suradnji) te Centru za istraživanje etničnosti, državljanstva i migracija na financijskoj i organizacijskoj pomoći u pripremi konferencije, kao i pripremi ovog broja časopisa.